

STRESZCZENIE

Niniejsza rozprawa doktorska zatytułowana „Międzypokoleniowy przekaz macierzyństwa w twórczości prozatorskiej Margaret Atwood” ma na celu analizę relacji matka-córka w prozie wspomnianej autorki, ze szczególnym naciskiem położonym na transfer macierzyński. W swojej dysertacji przyglądam się diadzie matka-córka jako zindywidualizowanej opowieści naznaczonej odmiennymi doświadczeniami obu kobiet, lecz jednocześnie ujawniającej pewne wzorce i modele macierzyństwa ugruntowane w psychologii oraz jako literackiej reprezentacji międzypokoleniowego konfliktu matek i córek, który odzwierciedla rozwój i zmiany w ruchu feministycznym. Celem mojego doktoratu jest zatem pokazanie, w jaki sposób matki w prozie Margaret Atwood, zarówno jako jednostki, jak i przedstawicielki swojego pokolenia, świadomie i/lub nieświadomie kształtują postawę córki wobec własnej kobiecości, w tym przyjęcie lub odrzucenie roli macierzyńskiej. Koncepcja międzypokoleniowego transferu macierzyństwa wywodzi się przede wszystkim z psychologii i socjologii i opiera się w znacznym stopniu na teoriach reprodukcji płci. Zakłada, że postrzeganie siebie jako kobiety przez córkę zawsze kształtuje się w odniesieniu do własnej matki, niezależnie od tego, czy oznacza przyswojenie jej poglądów, czy też odrzucenie (Chodorow 1999). Moje stanowisko teoretyczne odrzuca założenie, że kobiety instynktownie wiedzą, jak być matką, i zamiast tego bada jak kobiety uczą się macierzyńskiej roli. Czerpiąc z prac Adrienne Rich, robię rozróżnienie między macierzyństwem rozumianym jako patriarchalna instytucja, a więc źródło kobiecej opresji, a macierzyństwem rozumianym jako praktyka, która może być upodmiotowiającym kobietę doświadczeniem. Moja praca wpisuje się w projekt feminizmu matkocentrycznego (O'Reilly 2016), ponieważ po pierwsze, uznaje potrzebę badania silnego głosu macierzyńskiego w literaturze i kulturze, a po drugie, ponieważ popiera feministyczne macierzyństwo, czyli takie, które reprodukuje upodmiotowione kobiety. Oba przekonania leżą u podstaw większości powieści Atwood, choć często są skonstruowane jako ich antytezy, pokazując, jak słabe matki przenoszą swoją bezsilność na córki.

Rozprawa składa się z czterech rozdziałów: jednego teoretycznego i trzech interpretacyjnych. Celem rozdziału pierwszego jest przedstawienie społeczno-historycznego tła omawianych powieści, które pozwoliło mi na analizę tekstów Atwood w dialektycznej relacji z dominującymi ideologiami współczesnymi fabule. Drugim, ale równie ważnym celem pierwszego rozdziału jest zarysowanie, jakie koncepcje teoretyczne z zakresu feminizmu, psychoanalizy i teorii literatury kształtują mój aparat analityczny. Rozdział rozpoczyna się od zwięzłego omówienia wiktoriańskiego ideału macierzyństwa, który wciąż stanowi istotny punkt odniesienia we współczesnej prozie w ogóle, a w twórczości Atwood w sposób szczególny. Następnie przedstawiam zmiany w dyskursie

macierzyńskim po pierwszej wojnie światowej, które doprowadziły do deprecjacji roli macierzyńskiej. Medykalizację porodu, która zmieniła rodzenie z doświadczenia bliskiego śmierci w relatywnie bezpieczną procedurę medyczną, przedstawiam z perspektywy feministycznej, podkreślając utratę sprawczości rodzącej matki oraz wzrost władzy położników i personelu medycznego. Skupiam się także na zjawisku naturalizmu jako reakcji na reprodukcyjny wybór i wolność, który pojawił się wraz z dostępem do pigułki antykoncepcyjnej, a także omawiam wymagania stawiane przyszłym i wychowującym dzieci matkom. Następnie przyglądam się kontrowersyjnym relacjom między feminizmem a macierzyństwem oraz krótko zarysowuję psychoanalityczne poglądy na temat relacji matka-córka. Rozdział zamyka omówienie własnych reakcji Atwood na feminizm.

Rozdział drugi poświęcony jest analizie bezdziejnych bohaterek czterech powieści Atwood: *Kobiety do zjedzenia*, *Wynurzenia*, *Pani wyroczni* i *Zbójeckiej narzeczonej*. Moja analiza koncentruje się na ustaleniu związku między ich podejściem do macierzyństwa a doświadczeniem macierzyńskim ich matek, ale bada również rolę, jaką społecznie narzucona płęć odegrała w ich odrzuceniu lub odroczeniu macierzyństwa. W debiutanckiej powieści Atwood matka bohaterki traktowana jest jako zbiorowe pokolenie matek urodzonych w latach czterdziestych XX wieku, gdyż w narracji nie pojawia się jako rzeczywista postać. Jej konserwatywne postawy życiowe i oczekiwania wobec córki odzwierciedlają realia społeczne lat sześćdziesiątych. W kolejnych powieściach poszczególne matki stają się jednak istotnym, choć nie zawsze wzmacniającym, punktem odniesienia dla indywiduacji córek. W drugiej powieści Atwood, *Wynurzeniu*, pojawia się jedna z najwspanialszych postaci matczynych, wzorowana na matce pisarki. Nawiązanie więzi ze zmarłą matką pozwala bohaterce *Wynurzenia* otrząsnąć się z traumy przymusowej aborcji oraz odkryć znaczenie dziedzictwa matrylinearnego. Z kolei matka z *Pani wyroczni* to jedna z najbardziej bezdusznych fikcyjnych matek w historii literatury, uosobienie sfrustrowanych i niespełnionych gospodyń domowych, o których pisze Betty Friedan w *Mistyce kobiecości*. Empatyczna lektura jej wątku ujawnia jednak postać ograniczoną przez kontekst społeczno-historyczny, rozdartą pomiędzy pragnieniem wolności dla siebie i córki a obawą przed karą, która może je spotkać za sprzeniewierzenie się społecznie narzuconym rolom. Ostatnią matką omawianą w rozdziale drugim jest Anthea Fremont ze *Zbójeckiej narzeczonej*, która porzucając męża i córkę dla innego mężczyzny, dokonuje spustoszenia w ich życiu.

Rozdział trzeci poświęcony jest bohaterkom, które w momencie rozpoczęcia narracji są matkami i których tożsamość wiąże się z byciem córką własnej matki i jednocześnie matką własnej córki. Postaci analizowane w tej części rozprawy są bohaterkami następujących powieści: *Życie przed mężczyzną*, *Kocie oko*, *Zbójecka narzeczonej* i *Ślepy zabójca*. Dodatkową bohaterką, której doświadczenia macierzyńskie badane są w rozdziale trzecim, jest rodząca matka z opowiadania

„Rodząc” [Giving Birth]. Włączenie wspomnianego opowiadania, które można określić mianem narracji porodowej, do mojej analizy macierzyńskich postaci stanowi ważny punkt odniesienia dla dyskusji o macierzyństwie jako nieustannej walce między opresyjnymi normami a kobiecym doświadczeniem. Opublikowana rok po *Zrodzone z kobiety* opowieść w fachowy sposób porusza się po dwóch pojęciach, które są kluczowe dla książki Rich: macierzyństwa rozumianego jako opresyjna patriarchalna instytucja, w tej historii uosabiana przez personel medyczny i procedury, oraz macierzyństwa rozumianego jako głębokie doświadczenie, które może być wzmacniające i transformujące. Relacja Jeanie o jej porodzie kontrastuje z doświadczeniami innych bohaterek związanymi z ciążą i porodem, omawianymi w rozdziale trzecim. W przypadku Elizabeth Schoenhof z *Życia przed mężczyzną* narodziny jej pierwszej córki są wstrząsającą męką, która bezpowrotnie oddała ją od męża. Iris Chase ze *Ślepego zabójcy*, która rodziła w latach trzydziestych, nie pamięta swojego porodu, ponieważ podano jej eter. Roz Grunwald ze *Zbójeckiej narzeczonej* i Elaine Risley z *Kocięgo oka* w ogóle nie wspominają swoich porodowych doświadczeń. A jednak wszystkie te macierzyńskie postaci kierują się tą samą ambiwalencją co do swojej roli w reprodukcji płciowej córek, mianowicie czy uczyć je podporządkowywania się opresyjnemu patriarchalnemu normom, czy też pchnąć je w stronę feministycznej podmiotowości. Najwięcej uwagi w tym rozdziale poświęcone jest podkreśleniu międzypokoleniowego wzorca macierzyństwa i jego zgubnych konsekwencji w przypadku kobiet, które zostały pozbawione matczynej miłości. Pierwszą bohaterką z omawianych w tym rozdziale powieści jest Elżbieta z *Życia przed mężczyzną*, tragiczna ofiara matczynych zaniedbań, które doprowadziły do jej emocjonalnej dysocjacji. Wychowywana przez ciotkę, wszystkie stłumione uczucia związane z porzuceniem dziecka przenosi na swoją opiekunkę, jednocześnie idealizując zmarłą matkę. Cierpiąc na kompleks sieroty, wybiera macierzyństwo jako sposób na matkowanie swojemu dziecięcemu „ja” i czyni z macierzyństwa centralny element swojej tożsamości. Dopiero gdy jest gotowa skonfrontować się z uczuciem porzucenia przez własną matkę, może dostrzec jego reperkusje w swoim życiu i zrezygnować z opresyjnej kontroli nad rodziną. Elaine Risley z *Kocięgo oka* ma wspaniałą, niezależnie myślącą matkę, która jednak nie jest w stanie ochronić córki przed prześladowaniem przez jej rówieśniczki. *Kocię oko* to także trudna opowieść o początkach feminizmu drugiej fali, oddająca głos pokoleniu matek, które Offred piętnowała w *Opowieści podręcznej*. Dwie postaci ze *Zbójeckiej narzeczonej*, Charis i Roz, stanowią bardzo różne wątki macierzyńskie i pokazują różne style bycia matką. Pierwsza z nich, wcześniej osierocona przez matkę, która odebrała sobie życie, postanawia sama zostać rodzicem, aby uleczyć swoje wewnętrzne dziecko. Wobec braku wystarczająco dobrej matki polega na swojej zmarłej babci, która daje jej wsparcie i siłę. Z kolei jej przyjaciółkę Roz cechuje matrofobia, to znaczy, obawa przed staniem się własną matką i powtórzeniem jej losu. Niestety, jej radykalne odrzucenie

kobiecości postrzeganej jako bezsilność i ślepa adoracja „silnej” męskości, którą uosabia jej ojciec, sprawiają, że bohaterka nieświadomie odtwarza te same opresyjne relacje władzy w swoim małżeństwie. Wreszcie, *Ślepy zabójca*, snując historię kobiet z czterech pokoleń rodziny Chase'ów, oferuje przejmujące studium powtarzającego się cyklu matczynej straty i zaniedbania, który trudno przerwać. Ponieważ ramy czasowe powieści obejmują okres między pierwszą wojną światową a nowym tysiącleciem, stanowi ona kronikę przemian społecznie kształtowanych i narzucanych wyobrażeń o kobiecości i macierzyństwie w dwudziestym wieku.

Ostatni rozdział dysertacji poświęcony jest upolitycznieniu macierzyństwa, którego doskonałym przykładem jest *Opowieść podręcznej* i jej kontynuacja z 2019 roku *Testamenty*. Oprócz dokładnej analizy wątków macierzyńskich w obu powieściach rozdział czwarty pokazuje również, jak retoryka państw narodowych i dyskurs religijny postulują ścisłą kontrolę reprodukcji, nieustannie ograniczając prawa reprodukcyjne kobiet. W mojej analizie *Opowieści podręcznej* skupiam się na relacji między Offred a jej matką, która jest reprezentatywna dla szerszego zjawiska „Reakcji” [Backlash], o którym pisze Susan Faludi. Badam, jak matka i jej pokolenie wpłynęły na macierzyńskie wybory Offred i omawiam traumę związaną z odebraniem dziecka, której doświadczyła. Ponadto, patrzę na *Testamenty* przez pryzmat feminizmu trzeciej fali i analizuję los córek Offred, skupiając się na ich postawach wobec kobiecości i macierzyństwa. Skupiając się na pierwszej z dwóch powieści, omawiam również sposób, w jaki gileadzki reżim instytucjonalizuje płodność i macierzyństwo, odwołując się do historycznych reżimów, które w znaczący sposób przyczyniły się do powstania powieści, a także przyglądam się roli, jaką w powstaniu Gileadu odegrała religia judeochrześcijańska. Wreszcie, analizie poddany zostaje stosunek Offred do jej ciała, ze szczególnym uwzględnieniem metafor, jakimi posługuje się ona, by uchwycić poczucie wyobcowania i dysocjacji, a także omawiana jest emancypacyjna funkcja romantycznej miłości w odzyskiwaniu przez bohaterkę integralności ciała i umysłu.

Pomimo podziału postaci Atwood pod względem ich macierzyńskiej postawy, każda z nich jest wyjątkowa, a jej osobisty rozwój i droga ku feministycznej podmiotowości wykraczają poza redukcję kobiet do matek i nie-matek. Jednak dla wszystkich bohaterek Atwood omawianych w niniejszej rozprawie macierzyństwo stanowi kluczowy punkt odniesienia dla kształtowania się ich tożsamości, zarówno w pozytywnych, jak i negatywnych aspektach. Proza Margaret Atwood oferuje szeroki wachlarz przejmujących portretów kobiet ograniczonych i często zniszczonych przez uwewnętrznienie patriarchalnego porządku, kobiet, które same były bezsilne jako młode dziewczyny. Nawet najbardziej potworna z matek Atwood, Frances Delacourt z *Pani wyroczni*, okazuje się być ofiarą wiktoriańskiego ideału kobiecości. W procesie indywiduacji bohaterki Atwood muszą skonfrontować się ze swoimi prawdziwymi matkami, porzucając skłonność do ich idealizowania lub oskarżania. Na drodze do feministycznej podmiotowości muszą przezwyciężyć

matrofobię, która leży u podstaw ich niechęci lub ambiwalencji wobec matek, i w pełni zdać sobie sprawę ze skali patriarchalnej opresji i reprodukcji płci, którą powielają kolejne pokolenia. Matki, z którymi Atwood zdaje się najbardziej identyfikować i sympatyzować, to te, które rodziły w latach czterdziestych, czyli pokolenie jej własnej matki. W przeciwieństwie do swoich córek, które osiągnęły pełnoletność w momencie, gdy feminizm drugiej fali zaczął nabierać na sile, matki z lat czterdziestych miały niewielką swobodę wyboru czy kontrolę nad życiem własnym i swoich dzieci.

Chronologiczna analiza powieści Atwood, których bohaterki starzeją się wraz z samą autorką, pokazuje przesunięcie punktu ciężkości z narracji córkocentrycznych w stronę opowieści matrifokalnych. Powieść po powieści tożsamość macierzyńska bohaterki wypiera jej status córki, co widać szczególnie wyraźnie, gdy porównamy *Panią wyrocznię* i *Zbójcką narzeczoną*. Pierwszorzędnym przykładem matkocentryczności jest niewątpliwie *Ślepy zabójca*. Jednak nawet w tych powieściach, które skłaniają się ku matkocentrycznej perspektywie, doświadczenie bycia córką własnej matki jest centralne dla ich tożsamości, co jest naturalne, jeśli, jak twierdzi Chodorow w *The Reproduction of Mothering* (1999), kobiece „ja” zawsze kształtuje się w relacji do matki. Ponieważ większość bohaterek Atwood to kobiety urodzone w latach czterdziestych, ich kształtowanie się tożsamości nakłada się na powstanie feminizmu drugiej fali i głębokie zmiany w pojęciu kobiecości i normach płciowych. Nie wszystkie bohaterki Atwood entuzjastycznie podpisują się pod programem drugiej fali, sceptycznie odnosząc się do jej postulatów o wykluczeniu mężczyzn, jak na przykład Elaine z *Kocięgo oka*. Jednak przeciwstawienie się społecznie zdefiniowanym i narzuconym normom płciowym oraz odrzucenie kobiecego poczucia bycia ofiarą leży u podstaw rozwoju osobistego wszystkich bohaterek Atwood. Nawet jeśli wymykają się one feministycznej etykietce, tak jak początkowo Offred, jedyna droga do ich dojrzenia i wolności wiedzie przez feministyczne ideały równości i destabilizacji społecznie narzuconych norm płciowych. Narodziny trzeciej fali feminizmu, zasygnalizowane w *Zbójckiej narzeczonej* poprzez postaci córek bohaterek, znajdują się w centrum uwagi w najnowszej powieści Atwood *Testamentach*.

29.07.2021, Ewelina Feldman-Rotodziejka